

DOI: 10.7596/taksad.v1i4

DOYUMSUZ TÜKETİM ARZUSU VE ÇEVRE SORUNUNA KUR'AN ÇERÇEVESİNDE BAKIŞ*

Recep DEMİR**

Özet

Tarihin belki de bütün dönemlerinde bir çevre sorunundan söz etmek mümkündür. Ancak özellikle modern dönemdeki çevre sorunu öncekilerden gerek mahiyet gerekse nitelik bakımından çok farklı boyutlardadır. Öncelikle Batıda, Rönesans sonrası bilim alanındaki gelişmeler, sanayi devrimi ve kapitalist dünya ekonomisine geçiş, muazzam bir tüketim ve beraberinde çevre sorununu getirdi. Ahlakî ve dinî değerlerin bir kenara itilerek reddedildiği, maddeye sahip olup onu tüketme düşüncesinin bütün hedeflerin önüne geçtiği bir dünyada doğanın da çaresiz kalacağı muhakkaktır. Dolayısıyla çevre sorununun oluşumunda, tüketimin sınırsızlığı ile tabii kaynakların sınırlılığı arasındaki diyalektiğin önemli bir rol oynadığını ifade etmek gerekir. Ele alıp irdedeceğimiz bu problemlerin ortaya çıkmasında kanaatimizce metafizik değerlerin terk edilmesi önemli bir yer işgal etmektedir. Bu bağlamda Kur'an'ın üretim ve tüketim ile çevre tasavvuru oldukça önemli bir muhteva ortaya koymaktadır. İşte bu makalede doyumsuz tüketim arzusu, çevre sorunu, metafizik değerlerin önemi ele alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tüketim, Çevre Sorunu, Kur'an, Metafizik Değer

A View Within the Quran's Perspective to the Desire of Over- Consumption and Enviromental Issue

Abstract

It is possible to say that the environmental issue has existed almost in all period of history. However, environmental issue in modern times is very different from others in terms of both content and quality. Firstly, in the West, developments in science after Renaissance, the Industrial Revolution and transition to capitalistic world economy brought along a huge consumer as well as many environmental issues. Nature is definitely helpless in the world in which men often refuse religious and moral values; it is also an important thing to have materials and consume them. Thus, it must be stated that dialectics play an important role in occurrence of environmental issues between the limitless needs of consumers and the limited amount of natural resources. As far as I am concerned, abandonment of metaphysical values has become an important aspect in occurrence of this matter. In this circumstance, the concept of products, consumers and environment in the Qur'an has a rather important role. In this article, we have examined the desire for consumption, environmental issue and importance of metaphysical values.

Key Words: Consumption, Environmental Issue, Qur'an, Metaphysical Value.

نظرة من خلال القرآن الكريم إلى الرغبة الاستهلاكية المفرطة ومشكلة البيئة

الخلاصة

يمكننا التحدث عن مشكلة البيئة في كل زمان من التاريخ ، لكن وبشكل خاص فإن مشكلة البيئة في العصر الحديث ذات أبعاد مختلفة من حيث المحتوى والكيفية. أولاً في الغرب: التطورات في مجال العلم عقب النهضة والثورة الصناعية والانتقال إلى الاقتصاد الرأسمالي في العالم جلبت مع مشكلة البيئة استهلاكاً عظيماً ومما لا شك فيه فإن الطبيعة عاجزة في محيط العالم الذي رُفض فيه القيم الدينية والأخلاقية بوضعها جانباً، ذلك العالم الذي أصبح هدفه الأساسي تملك المال والمادة واستهلاكها، وهكذا فإنه لا بد من التعبير بأن الديالكتيك الذي بين المستهلك الذي لا حدود له والكمية المحدودة من الموارد الطبيعية تلعب دوراً هاماً في جوانب تكوين هذه المشكلة التي نتناولها ، في هذه الظروف فإن لمفهوم الاستهلاك والإنتاج والبيئة في القرآن الكريم دوراً مهماً. وهكذا فإننا في هذه المقالة تناولنا الرغبة الاستهلاكية المفرطة والقضية البيئية وأهمية القيم الميتافيزيقية.

كلمات البحث: استهلاك; مشكلة; البيئة; القرآن; القيم الميتافيزيقية

Giriş

İnsan başta olmak üzere bütün canlılar yaşamını sürdürebilmek için hava, su, gıda gibi temel maddelere gereksinim duymakta ve bunları tüketmek zorunda kalmaktadır. Ayrıca

güvenlik ve barınma da canlıların varlıklarını ve nesillerini sürdürebilmeleri için diğer iki önemli temel ihtiyaçtır. Bu saydıklarımız “asgari” ve “zorunlu” tüketimi ifade eder. Bunun dışında ekonomi bilimcileri teknik olarak tüketim terimini “*iktisadî mal ve hizmetlerin, insan ihtiyaçlarının doğrudan doğruya tatmin üzere kullanılması*” şeklinde tanımlamakta, dolayısıyla bedelsiz olarak elde edilen her türlü değer, iktisadî mal ve hizmet tanımının dışında tutulmaktadır. Ekonomi dilindeki tanımıyla tüketim, “tatmin duygusu”, “tatmin vasıtaları” ve “harcamalar” denilen üç temel ayak üzerine oturtulmakta¹ ve bu tanımda ihtiyaçtan ziyade tatmin ön plana çıkmaktadır.

Makale başlığımızda yer alan diğer önemli ifade “çevre sorunu”dur. Tüketim ve çevre sorunu âdeta iç içe geçmiş, biri diğeriyle “sebe-sonuç” ilişkisi şeklinde irtibatlı iki önemli kavramdır. Çevre denilince, bizim ve diğer canlıların içinde yaşadığı tabii ortamlar anlaşılır. İnsanın çevresini evi, bahçesi, arabası, soluduğu hava, içtiği su, içinde yaşadığı kent ve beraber yaşadığı insanlar oluşturduğu gibi, toplumun bütün fertleri tarafından paylaşılan denizler, göller, nehirler, yollar, dağlar ve ormanlar da yine çevremizi oluşturmaktadır.² Kur’an Allah’ın nihaî anlamda çevremizi kuşatan bir varlık olduğunu ifade eder. Çünkü, “*Doğu da Allah’ındır, batı da; nereye dönerseniz Allah’ın vechi oradadır; şüphe yok ki Allah, her şeyi kuşatan (vasi’), her şeyi bilendir (alîm).*”³ Veya yine “*O Evvel ve Âhir, Zâhir ve Bâtın’dır.*”⁴

“Çevre sorunu” terkihiyle, tabiat âlemindeki bizleri kuşatan ortamların bozulmasını, hayvan türlerinin yok olmasını, doğanın kirlenmesini ve aşırı tüketimi kastediyoruz. Bunlara ayrıca sosyal çevredeki kirlenme de ilave edilmelidir: Fakirlik, açlık, evsizlik, göçmen sorunu, ırkçılık, şiddet, sokaklara terk edilen çocuklar, uyuşturucu, alkol bağımlılığı ve diğer sorunlar. Bunların nedenlerine inildiğinde büyük çoğunluğun insan kaynaklı olduğu görülür. Nitekim Kur’an daki, “*Allah’ın buyruklarını umursamayan şu insanların kendi tercihleri ile yaptıkları işler yüzünden karada ve denizde (bütün dünyada) bozukluk (fesat) ortaya çıktı, nizam bozuldu. Doğru yola ve isabetli tutuma dönme fırsatı vermek için, Allah, yaptıklarının bazı kötü neticelerini onlara tattırır.*”⁵ ayeti bu gerçeğe işaret etmektedir. Çünkü tabiatla ilâhî

* Bu makale Karabük Üniversitesi tarafından düzenlenmiş olan “Tüketim Toplumu ve Çevre” konulu Ulusal Sempozyumda sunulan tebliğin geliştirilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, recepdemir68@hotmail.com

¹ Arslan, M. Hanifi, “Tüketim”, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yayınları, İstanbul 1990, IV, 181-182; Aren, Sadun, *100 Soruda Ekonomi El Kitabı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990, s. 7.

² Çevre üç sınıfa ayrılarak da değerlendirilmiştir: 1- İçsel/Psikolojik Çevre 2- Sosyal Çevre, 3-Fiziki Çevre. Bkz. Bayraktar Bayraklı, *Çeşitli Boyutlarıyla Çevre Sorunu*, Çevre ve Din Uluslararası Sempozyum Bildirileri İçinde, İstanbul 2008, Cilt,1, s. XVII.

³ Bakara, 2/115.

⁴ Hadîd, 57/3.

⁵ Rûm, 30/40.

dengeyi bozan en büyük etkenin başta aşırı tüketim, israf ve doğal kaynakları kendini yenilemeyecek şekilde tahrip etmek olduğu bilinmektedir.

A- Kapitalizmin İrrasyonel Evladı: Tüketim Toplumu⁶

Günümüz toplumlarını anlamak için toplumbilimcilerin sıklıkla kullandıkları tanımlardan birisi de “tüketim toplumu” kavramıdır. Bu kavramla ne kastedildiği ve tüketim toplumunun özelliklerine geçmeden önce tarihsel süreçte bu toplumun nasıl ortaya çıktığını kısaca ele almak kavramı anlamak adına yararlı olacaktır.

17. yüzyılda modern düşüncenin kurucularından sayılan Rene Descartes (1596-1650) “düşünüyorum o halde varım” sözüyle modernizmin temel dayandığı noktaya vurgu yapmıştı. Bu söz aslında modernizmin aklı ne kadar merkezi bir noktaya koyduğunu ifade ediyordu. 20 yüzyılın başlarında Max Weber hayatın rasyonelleşmesinden bahsetmiş ve hayatın sürekli şekilde bir önceki döneme göre rasyonelleşmekte olduğunu ifade etmiştir. Hayatın rasyonelleşmesi hayata dair her şeyin araçsal akılla açıklanabileceğine yönelik bir inancı ifade ediyordu. İnsanı sadece akla indirgeyen ve akılla evrensel doğruların bulunacağını iddia eden bu seküler ontolojik anlayış, beraberinde pozitivist bir epistemolojiyi getirmişti.

Batıda Rönesans sonrası bilim alanında gelişme ve ilerlemeler sağlanırken, diğer yandan dinden gittikçe uzaklaşma trendine girilmişti. Bunun akabinde sanayi devrimi ve devamında sınırsız sermaye birikimini sağlamak üzere her şeyin metalaşma sürecine sokulduğu kapitalist dünya ekonomisinin vücut bulduğu görülmektedir.⁷ Modernleşmeyle birlikte insan kutsaldan seküler alana transfer edilmeye çalışılarak evrenin yegâne hâkimi, mutlak güç sahibi bir varlık olarak algılanmıştır.

Kapitalizm mantığı gereği doğaya hâkim olmayı, ne pahasına olursa olsun büyümeyi, mümkün olduğu kadar servet edinmeyi gerektirmektedir. Pazar için üretim ve tüketimin sürekliliği toplumların tüketime kanalize edilmesiyle sağlanmalıdır. En az maliyetle en çok kâr elde etmek temel mantık olunca, bir taraftan hızlı enerji tüketimi zorunlu hale gelmekte ve kaynaklar yok edilmekte, diğer taraftan her alanda atık madde sorunu ortaya çıkmaktadır.⁸ Kapitalizme karşı çıkan ve onu eleştirenlerin yanında şiddetle onu savunanlar da olmuştur. Kapitalizm savunucularına göre kapitalizm yararlı ve gereklidir. Zira kapitalist ekonomilerde

⁶ Bu başlık Cameron Üniversitesi (ABD) Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ali Soylu'nun 16 Temmuz 2012 tarihli Yeni Şafak gazetesindeki yazısından alınmıştır. Bu anlamda farklı isimlendirmeler de yapılmıştır. Mesela Ivan Illich eserine Tüketim Köleliği, A. Durning ise Tüketim Çılgınlığı isimlerini vermiştir. Bkz: Ivan Illich, *Tüketim Köleliği*, çev: Mesut Karışahan, İz Yay., İstanbul 1990; Alan Durning, *Tüketim Çılgınlığı, İktisad ve Din*, Hazırlayan: Mustafa Özel, İz Yay., İstanbul 1994.

⁷ Duru, Bülent, “Bütün Değerler Sistemimizi, Eğitim Programlarımızı, Yaşam Biçimlerimizi Yeniden Düzenlemeliyiz” (Soruşturma-Söyleşi), Sivil Toplum, 2007/20, s. 156.

⁸ Görmez, Kemal, *Çevre Sorunları ve Türkiye*, 2. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara 1997, s. 32.

tüketimin artmasıyla iktisadi gelişmişlik, kalkınma, çağdaşlaşma ve zenginleşme beraber gerçekleşmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20 yüzyılın ilk yarısında, bilim ve teknolojinin insanlığı tatmin edebileceği ve yeni sorunlar yaratmaksızın mevcut bütün sorunları çözebileceği yönündeki başat görüşün Pozitivistlerce ve bilimsel kafa yapısına sahip filozoflarca savunulmuş olması tarihin garip bir cilvesidir. Dahası bu tür kişiler bizi yalnızca dinlerin değil, bütün metafizik önermelerin ve kurgulamaların anlamsız olduğuna ve dolayısıyla modern insanı ilgilendiren alanlardan tasfiye edilmesi gerektiğine inandırmaya çalıştılar.⁹ Ancak durum hiç te böyle olmadı ve modernizme karşı da ciddi eleştiriler yöneltilmeye başladı.

Modern çağa getirilen en önemli eleştirilerden birisi de bireycilik ve ilkesizliğin hakim olduğu hususudur. Bu eleştirilerden bazılarına göre bireycilik ve ilkesizlik, dünyaya anormal bir nitelik vermekte, günümüz insanını canavarlaştırmakta, bireyin dışında her türlü otoriteyi reddetmektedir. Bireyciliğe zemin hazırlayan temel unsur, maddedir.¹⁰

Bireyciliğin dünyaya hâkim duruma gelmesiyle, sahip olma ve tüketim karakteri arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Birbirinin zıddı iki eğilim olarak takdim edilen ve son iki yüz yıla damga vuran “*sahip olma*” ve “*tüketim olguları*”, önce insanı tahrip etmiş, onun karakteri üzerinde silinmez izler bırakmıştır.¹¹

İnsanın aşırı tüketime teşvik edilmesinin ardında, kendi benliğini gerçekleştirmesinin yerine hayat standartlarının yükselmesinin esas alınması gösterilmektedir.¹² Öte yandan insanı, evreni ve tabiatı anlamak için sadece duyuların yeterli olduğunu ileri süren varsayımların hâkim olduğu ve bu hâkimiyetin de tüketim çıkmazına yol açtığı ifade edilmektedir.¹³

Geçerli ekonomi anlayışlarında, isteklerle ihtiyaçlar arasındaki sınırlar kaybolmuş, istekler ihtiyaçların yerine geçmiştir. Buna bağlı olarak mutluluk, daha çok eşyaya sahip olmak ve daha çok harcamakla eşitlenmiştir. Ancak tüketim, insan ihtiyaçları sınırını çoktan aşmış olmasına rağmen yine de insanı mutlu edememiştir.

Günümüzde çevre sorunlarına da neden olan ve insandaki sahip olma arzusunu artıran önemli davranışlardan biri kaynakları kıt olan bir dünyada yaşayan insanların sonsuz bir tüketim arzusu duymaları ve egemen ekonomik sistemin de bunu teşvik ediyor olmasıdır. Nitekim bugün faaliyet gösteren büyük sanayi kuruluşlarının etkinliklerini sürdürebilmeleri

⁹ Özdemir, İbrahim, *Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru*, (İslam Ve Ekoloji) Haz: Richard C. Foltz, Frederick M. Denny, Azizan Baharuddin, Oğlak Yayınları, İstanbul 2007, s.41.

¹⁰ Guenon, Rene, *Modern Dünyanın Bunalımı*, trc. Mahmut Kanık, Risale Yayınları, İstanbul 1986, s. 99-100.

¹¹ Fromm, Erich, *Sahip Olmak Ya da Olmak*, trc. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 1991, s. 97.

¹² Illich, Ivan, *Tüketim Köleliği*, trc. Mesut Karahasan, Pınar Yayınları, İstanbul 1990, s.89-90.

¹³ Gürdoğan, Ersin, *Kültür ve Sanayileşme*, Nehir Yayınları, İstanbul 1987, s. 27-28.

için yapmış oldukları üretim miktarının belli seviyenin altına düşmemesi gerekmektedir. Eğer bu seviyenin altında üretim yaparsa bu kuruluşun faal kalabilmesi için gerekli masraflar karşılanamayacaktır. Dolayısıyla sanayileşmiş bir ekonominin ayakta kalmasında, o ülkede üretilen mallara toplam talebin rolü çok fazladır. Eğer toplam talep azalır, üretim de azalacak bu yüzden başta büyük çaplı işsizlik olmak üzere birçok iktisadi dengesizlik ortaya çıkacaktır. Bu sebeple sanayileşmiş ekonomilerde sürekli olarak talep canlı tutulmaya çalışılmış ve dolayısıyla daha çok tüketim teşvik edilmiştir. Böylece günümüzde toplumlar “tüketim toplumu” haline gelmiştir. Bunu sağlamak için medya ve her türlü iletişim aracından da yararlanılmaktadır. Egemen ekonomik sistem tarafından çeşitli şekillerde sürekli tüketime yönlendirilen insanlar da büyük bir hızla ve büyük bir haz duyarak daha çok tüketmekte, yeterince geliri olmadığı için tüketemeyen insanlar ise daha çok gelire sahip olup tüketebilecekleri günün özlemini duymaktadırlar.¹⁴ Böylece “tüketim toplumu” haline gelen toplumlarda bireyler aşırı tüketim çerçevesinde ihtiyaç fazlası ya da kimi zaman sosyal gösterge olarak ihtiyaçları dışındaki şeyleri de tüketmek suretiyle “sahip olma” duygularını tatmin etmeye çalışmaktadırlar.

İnsana sınırsız tüketim ruhu aşılacakla birlikte tabii kaynakların bir sınırının olduğu göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla çevre sorununun oluşumunda, üretim ve tüketimin sınırsızlığı ile tabii kaynakların sınırlılığı arasındaki çelişkinin önemli bir rol oynadığını ifade etmek gerekir. Burada, ihtiyaçların ve tüketimin çoğu zaman gerçek ihtiyaçlara dayanmadığını da belirtmekte yarar var. Dünyanın bir bölümü açlık ve sefalet içinde yaşarken, diğer bir bölümünde ise savurganlık içerisinde, sahte ihtiyaçlar peşinde koşmasının nedeni de yine mal ve hizmet sunumunu gerçek ihtiyaçlara göre değil, kârlılık ölçütüne göre gerçekleştiren kapitalist bakış açısıdır.¹⁵ Dolayısıyla, genelde bir çok ürünün hayatta kalma açısından vazgeçilmez olduğu inancı da ciddi bir şekilde sorgulanmalıdır.

B. Tüketim Ahlakı ya da İsrâf Duyarlılığı

Kur'an'ı Kerim gereksiz ve aşırı tüketimi uygun görmez, daima orta halli tüketimi emreder. Ölçülü tüketim, hem nimete karşı saygı ve hem de nimetin asıl sahibine yönelik bir şükür ifadesidir. Kur'an tüketim konusunda bizlere şu ölçüyü getirmiştir: “*Ey Âdemoğulları! Her namaz esnasında güzel elbiselerinizi giyin; yiyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.*”¹⁶ Ayetten de anlaşıldığı gibi giyinme, yeme-içme helal, ancak aşırıya kaçmak, israf haramdır.

İsrâf, itidali aşmak, makul sınırı zorlamak, orta yoldan ayrılmak anlamına bir Kur'an kavramıdır. Genellikle mal ve servet gibi maddî imkân ve kıymetler hakkında kullanılırsa da

¹⁴ Uslu, İbrahim, *Çevre Sorunları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 30-31.

¹⁵ Duru, Bülent, a.g.m., s.156-157.

¹⁶ Araf,7/31

insanoğlunun haddi aşığı her hususu içine alan geniş bir manayı kapsar. Dolayısıyla israf, yeme-içme ve giyim kuşam alanlarında olduğu gibi insan, zaman, sağlık, doğal kaynaklar ve çevre konularında da olur.

Tüketim ve harcamanın en aşığı derecesi cimrilik, itidali iktisat ve kanaat, aşırısı ise israftır. Kur'an ölçülü olmayı, israf ve cimrilikten kaçınmayı emretmekte, israf edenlerin şeytanın dostu olduklarını haber vermektedir. *“Onlar ki harcadıkları zaman israf etmezler, cimrilik de yapmazlar, ikisi arası orta yolu tutarlar.”*¹⁷ *“Elini boynuna bağlı tutma (cimrilik yapma!). Bütünü de saçıp savurma; sonra kınanmış olursun eli boş açıkta kalırsın.”*¹⁸ *“Bir de akrabaya, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böyle saçıp savuranlar şeytanın dostlarıdır. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür.”*¹⁹

Yüce Allah Kur'anda hayırda bile olsa ölçülü olmayı emretmiş²⁰, Hz. Peygamber de ibadette bile olsa aşırı gidenlerin kendi kendilerini mahvettiklerini²¹ ve bu tür davranışların eninde sonunda bu sıkıntıyı yaşayacaklarını bildirmiştir.²² Bunun bir örneği olarak Hz. Peygamber de malın tamamını tasadduk ya da vasiyet edilmesini yasaklamıştır.²³

Hz. Peygamber Sa'd'ın abdest alırken suyu israf ölçüsünde kullanmasından rahatsızlık duyarak : “Sa'd! Bu ne israf!” diye serzenişte bulundu. Sa'd'ın: Abdestte israf olur mu Ya Rasulallah!” diye mukabelede bulunması üzerine Hz. Peygamber: “Tabî ki olur. Bir akarsu kenarında olsan bile.” şeklinde cevap verdi.²⁴

Bu hadis bolluk halinde bile olsa orta yolu tutmak ve israftan sakınmak gerektiğini ilginç bir şekilde anlatmaktadır.

İsraf, fert kadar belki daha fazla toplumu ilgilendiren bir sapmadır. İsrafa alışan insan başkalarını düşünmez hale geldiğinden toplumda sınıf farklılıkları artmaktadır. Zenginlerin müsrif tavrı fakirleri ezmekte, onları da israfa yönlendirecek birtakım sosyal yaralar açmaktadır. Oysa ki insan, paylaşmayı bildiği ölçüde saygın ve mutlu olur. Sevginin temel şartı paylaşım ve özveridir. Sahip olunan nimetlerden başkalarını da yararlandırmaktır.

Netice itibarıyla bugün hayatîyetin beşığı olan arz ve sema ortamını kirleten en mühim etkenin israf, yani ihtiyaçtan fazla, zevk, sefa, gösteriş, itibar gibi nefsanî duyguların tatmini için yapılan tüketim olduğu iyice anlaşılmaya başlamıştır. Daha çok tüketen daha çok atık

¹⁷ Furkan, 25/67.

¹⁸ İsra, 17/29.

¹⁹ İsra, 17/26-27.

²⁰ En'am, 6/141; İsra, 17/29; Furkan, 25/67.

²¹ Müslim, “İlim” 7; Ebu Davud, “Sünnet”, 5; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, I, 386.

²² Buharî, “İman”, 29; Nesâî, “İman”, 28; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, I, 386. Abdullah b. Amr b. el-Âs Hz.

Peygamber'in bu yöndeki uyarılarına kulak asmadığı için yaşlılığında sıkıntıya düştüğünü itiraf etmiştir. (bk. M. Yaşar Kandemir, “Abdullah b. Âmr b. el-Âs”, DİA, I, 85).

²³ Buharî, “Vesayâ” 2; Müslim, “Vesayâ”, 7-8; Ebû Davud, “Zekât”, 39.

²⁴ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II, 224.

madde çıkarmakta, daha çok kirletmektedir; tabiatın yenilenmez, geri dönmez imkanlarını daha çok azaltıp gelecek nesillerin istihkakını israf etmektedir.²⁵

C. Kur'an'a Göre Allah-İnsan-Evren(Çevre) İlişkisi

Kur'an'ın ele aldığı konulardan birisi de insan- evren ilişkisidir. İnsan- evren ilişkisinin şekillenmesinde Allah-insan ilişkisi oldukça merkezî bir konumdadır. Dolayısıyla öncelikle konuya bu noktadan başlamak önem arz etmektedir.

İslam'ın özünü oluşturan temel kavram hiç şüphesiz tevhid yani Allah'ın birliğidir. Bu ilke evrene bakışta da kendini göstermektedir. Tevhid ilkesi çerçevesinde evrene bakıldığında bütün varoluşların temelinde ve merkezinde yüce Yaratıcı'nın olduğu görülmektedir. Evreni var eden, varlığını sürdüren ve varlığına son verecek olan Allah'tan başkası değildir. Kimi batılı filozoflarca dile getirilen âlemlerle ilişkisini kesmiş bir "ilah" tasavvuru Kur'anî olmaktan uzaktır. Kur'an'ın takdim ettiği Allah uzaklarda da değildir. O âlemdeki her şeyle kendi varlığını hissettirir ve gösterir. O yaratandır, bilendir, işitendir, dileyendir, güç ve kudret sahibidir. Tüm varlık âlemi O'nun kudretinin, ilminin, cemâl ve celâlinin yansımalarıdır. Allah "*göklerde ne var, yerde ne varsa bilir! Bir araya gelip gizlice fısıldaşan üç kişinin dördüncüleri mutlaka Allah'tır. Beş kişi gizli konuşsa altıncuları mutlaka Allah'tır. Bundan ister daha az, ister daha çok olsunlar, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, mutlaka O, kendileriyle beraberdir.*"²⁶ Yine: "*Rabbim yaptıklarınızı ihata eder*".²⁷ Veya "*Allah her şeyi ihata edendir*"²⁸ ayetleri bu bağlamda hatırlanmalıdır. Firavun "*Sizin Rabbiniz de kimmiş ey Mûsa!*" dediğinde, "*Rabbimiz, her şeyi yaratan, sonra da onu yaratılış gayesine uygun yola koyan, Yüce Yaradandır*"²⁹ diye cevap verirken Kur'an'ın Allah anlayışını da ortaya koyuyordu. Kısaca evrendeki tüm varlıklar Allah ile bir irtibat ve ilişki halindedir. Varlıkların ilahî olan ile bu irtibatını dikkate almadan onları anlamaya çalışmak mümkün ve doğru değildir.

İnsanın yüce yaratıcı karşısında konumunu ve durumunu çok iyi bilmesi ve belirlemesi gerekmektedir. Kur'an mülkün gerçek sahibinin Allah olduğunu, onda dilediği gibi tasarrufta bulunduğunu, dilediğine verdiğini, dilediğinden aldığını ve onun varlıkta her an yeni tecellilerle iş başında olduğunu ifade eder.³⁰ Oysa böyle bir güç ve kudret karşısında insan son

²⁵ Canan, İbrahim, *Ayet ve Hadisler Işığında Çevre Kavramı*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1995, s.16.

²⁶ Mücâdele, 58/7.

²⁷ Hûd, 11/92.

²⁸ Nîsâ, 4/26.

²⁹ Tâhâ, 20/49-50.

³⁰ Âl-i İmrân, 3/26; Rahmân, 55/29.

derece zayıf ve güçsüz bir varlıktır. Ancak bu durumun farkında olamayan modern insan âdeta kendisini gezegenin gerçek sahibi ve hesap sorulmaz hakimi olarak görmektedir.

Hakikatte insan yeryüzünde bir emanetçidir. Dolayısıyla emanete nasıl davranılması gerekiyorsa öyle davranmalıdır. Diğer varlıklara göre ona bahşedilen bazı üstün özellikleri, tabiat ve diğer yaratıklar üzerindeki kontrol ve gücü, kendisine tevdi edilen “*emanetin*”³¹ bir parçası olarak görmelidir. İnsan bu sorumluluğu üstlendiğine göre, ona layık olduğunu göstermelidir. Eğer o, emanet sorumluluğunu unuttur ve bunun yerine kendisine tevdi edilen gücü tahrip edici şekilde kullanırsa, sahip olduğu üstünlüğü kaybeder. Ne var ki modern dönemde metafizik değerlerden uzaklaşmış insan âdeta kendisini yüce Allah ile rekabet içerisinde görmektedir. Bir emanetçi olarak değil, âdeta tanrısallığa soyunarak dünyanın kaderini kendi elinde tutmayı arzulamaktadır.³²

Kur’an insanın yeryüzündeki konumunu ifade etmek için iki önemli kavram kullanır. Bunlar “*halîfe*” ve “*teshîr*” kavramlarıdır. Halife kavramıyla insanın yeryüzünü ekip diyeceği, emanet duygusuyla ona sahip çıkacağı³³, oranın imarından sorumlu olacağı ifade edilmiştir. Teshîr ise emrine verme anlamındadır. Gerçekten yüce yaratıcı güneş, ay, yıldızlar, hayvanlar, bitkiler, dağlar, madenler ve insanın istifade ettiği her şeyi onun hizmetine sunmuştur. Nitekim şu ayet buna işaret etmektedir. “*Allah’ın göklerde olanları da yerde olanları da buyruğunuz altına verdiği (teshîr) ve nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmüyor musunuz?*”³⁴ Ancak bilinmelidir ki, insan yeryüzünde kanun, kural tanımaz keyfi bir tasarruf içerisinde bulunamaz. Sadece kendisine bu emaneti tevdi eden yüce Allah’ın koyduğu kurallar çerçevesinde gezegenin nimet ve imkânlarından istifade eder. Dolayısıyla insanoğlu, kendisine verilen imkân ve nimetlerin Allah’ın mülkü olduğunu, bir amaca ve şarta bağlı olarak kendisine emanet edildiğini, bunlar üzerinde sahibinin irade ve rızasına uygun bir şekilde tasarruf etmekle (hilafet) yükümlü bulunduğunu bilecek ve bu şuur içinde hareket edecektir.³⁵

Kur’an’da ekolojik dengeyi³⁶, bu dengenin önemini ve değerini vurgulayan ayetler de vardır. Bu ayetlerden birisi şudur: “*Allah gökleri ve yeri gereğince yaratmıştır.*”³⁷ Yaratılış itibarıyla evrende ne bir eksiklik ne de bir fazlalık vardır; orada her şey yerli yerinde, tam bir denge, ahenk ve uyum içindedir. Bu yüzden, “*Rahmanın yaratmasında bir düzensizlik*

³¹ Ahzab, 33/72.

³² Karslı, İbrahim Hilmi, *Çevre Sorunu ve Kur’an’ın Doğal Çevre Öğretisi*, Diyanet İlmî Dergi, Cilt:48;Sa:1,Ocak-Mart 2012, s. 100.

³³ Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı (Meal Tefsir)*, çev: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, Yeni Şafak, İstanbul 1999, I, 12.

³⁴ Lokman, 31/20.

³⁵ Karaman, Hayreddin ve diğ., *Kur’an Yolu*, DİB Yay., Ankara 2007, I, 101.

³⁶ Tabiatı tabii olarak bir düzen, varlıklar arasında bir ahenk ve insicam olduğunu, her şeyin tabiatı belirli bir ölçü ve miktarda bulunduğunu ifade eder. Bkz. Bayraktar Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, DİB Yayınları, Ankara 1992, s.20.

³⁷ Zümer, 39/5.

göremezsin. Gözünü çevir de bak, bir çatlaklık görebilir misin?”³⁸ Yerde, gökte, bunların içinde yaşayan canlı ve cansız her şeyde mükemmel bir düzen ve uyum vardır. Çünkü “Dünya, kaos değil, düzen ve kozmos içindedir.”³⁹ Bu, sadece evrenin ve doğanın belli bir bölümünde değil, aynı zamanda tamamına hâkim olan, yıldız gezegen galaksiler gibi makro yapılardan proton, nötron ve elektron gibi mikro yapılara dek var olan bir düzen ve dengedir.

Evren ve içindeki her şey belli bir ölçü ve *harmoni* çerçevesinde yaratılmıştır. Nitekim buna işaret eden ayetlerden birisi şöyledir: “Şüphesiz, biz her şeyi bir ölçüye göre yaratmışızdır.”⁴⁰ Burada “ölçü” önemlidir, ancak ondan daha da önemlisi, onu oraya kimin koyduğu ve onun nasıl korunacağıdır. Şüphesiz ki, “her şeyi yaratıp belli bir ölçüye göre düzenleyen”⁴¹ Allah’tır. Bir başka ayette Allah, doğada var olan her şeyi bir denge ve uyuma göre yapıp ettiğini şu şekilde vurgular: “Yeri yaydık, oraya sabit dağlar yerleştirdik, orada her şeyi bir dengeye göre bitirdik.”⁴² Öyle görünüyor ki, bu ve benzer ayetler, doğada ve evrende ne kadar doğal ve mükemmel bir denge ve uyumun var olduğunu ortaya koyacak niteliktedir. İnsanın yapması gereken şey, evrendeki ölçü, düzen ve dengeye bakmak, bunlardan hareketle bu dengeyi mümkün kılan metafiziksel bir ilkeye ulaşmak, dengesizliğe neden olabilecek bir tutum ve davranış içine girmemek, böyle bir tutum içinde olanları da derhal uyarmaktır. Dolayısıyla Kur’an, var olan her şeyin bir ölçü, düzen, adalet ve denge içinde yaratıldığını insana sık sık hatırlatmakta⁴³ ve bizi “sakın dengeyi(mizanı) bozmayın”⁴⁴ diyerek uyarmaktadır.

Kur’an’a göre, tabiatın bizzat kendisi, orada var olan canlı cansız her şey, insanı Allah’ın varlığına götüren bir ayet, işaret ve bir delildir. İnsan bunlara ne sadece yararlanacağı basit bir nesne gibi bakabilir, ne onların fiziksel varlığına takılıp kalabilir, ne de bunları yok sayabilir. Örneğin, Kur’an, “Kendileri bakıp düşünmezler mi, deve nasıl yaratılmıştır?”⁴⁵ diyerek Arap müşriklerine çok iyi bildikleri deveden örnek vererek onları düşünmeye ve Allah’a çağırılmaktadır. Kur’an, hayvanların önemini ve değerini sadece onlardan yararlanmaya veya faydacı bir bakış açısına değil, aynı zamanda Allah’ın varlığına bir işaret olarak görülmesini ister. Nitekim Bakara (inek), Ankebut (örümcek), Naml (karınca), Nahl (arı), Fil, Âdiyât (koşan atlar) gibi surelerin kimi hayvanların adlarını taşıması ve Kur’an’da çeşitli hayvanlardan bahsedilmesi tesadüfi değildir. “Yeryüzünde sadece kendisinin yaşama hakkına sahip olduğunu sanan, diğer canlıları önemsemeyen bizler, güllerin, ormanların, kuşların, balıkların, kelebeklerin, kuzuların ve tavşanların olmadığı bir dünyada bakalım nasıl

³⁸ Mülk, 67/3.

³⁹ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İnsan ve Tabiat*, Çev: Nabi Avcı, İşaret Yay., İstanbul 1988, s.27.

⁴⁰ Kamer, 54/49; Hicr, 15/21.

⁴¹ Furkan, 25/2.

⁴² Hicr, 15/19.

⁴³ Bayraktar, Mehmet, *İslâm ve Ekoloji*, s.39.

⁴⁴ Rahman, 55/8; A’raf, 7/85.

⁴⁵ Gâşiye, 88/17; Hacc,22/36. Aynı şeyler için bkz., Mü’minûn, 23/21.

yaşayacak ve mutlu olacağız?”⁴⁶ Öyle görünüyor ki Kur’an, yeryüzünde yaşama hakkına sahip olan tek canlının insan olmadığı gerçeğini bir kez daha hatırlatmakta ve bizleri uyarmaktadır.

Sonuç

Tüketim ve çevre sorunu adeta iç içe geçmiş iki önemli konudur. Kapitalist zihniyetin getirmiş olduğu daha fazla üretim için daha çok tüketim anlayışı neticede devasa atık madde ve çevre sorununu doğurmuştur. Bütün bu sorunların temelinde metafizik değerlerden uzaklaşmış insan bulunmaktadır. Dolayısıyla öncelikle sorunun çözümüne insanın aşkın değerlerle tanıştırılıp bu değerlerin benimsetilmesiyle başlanmalıdır. Aşkın değerlere inanan insan, Allah’ın, kâinatın ve kâinattaki her şeyin yaratıcısı, gerçek sahibi olduğunu bilir. Kendisinin de yeryüzünün imarından sorumlu (halife) ve emanetçi olduğu bilinciyle hareket eder. Belirli donanımlarla yaratılmış olan insan tabiatın efendisi değil, orada istediği gibi tasarrufta bulunma hakkına da sahip değildir. Ahiret günü sadece insan-insan ve insan-toplum ilişkisi bağlamında hesap verilmeyecektir. İnsan-tabiat bağlamında da insanlar eylem ve davranışlarının hesabını vereceklerdir. İşte ancak bu bilinç ve inançla sınırsız tüketim ve çevre sorunlarının üstesinden gelinebilecektir.

KAYNAKLAR

ARSLAN, M. Hanifi, *“Tüketim”*, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Yayınları, İstanbul 1990.

AREN, Sadun, *100 Soruda Ekonomi El Kitabı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990.

ATEŞ, Ali Osman, *İslâm Ve Doğal Hayatın Korunması*, Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt,3, Sayı, 1, Ocak-Haziran 2003.

BAYRAKTAR, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, DİB Yayınları, Ankara 1992.

BAYRAKTAR, Bayraklı, *Çeşitli Boyutlarıyla Çevre Sorunu*, Çevre ve Din Uluslararası Sempozyum Bildirileri İçinde, İstanbul 2008, Cilt,1, s. Xvii.

BUHARÎ, Muhammed b. İsmail, el-Camiu’s-Sahih, Çağrı yayınları, İstanbul1981.

CANAN, İbrahim, *Ayet ve Hadisler Işığında Çevre Kavramı*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1995.

⁴⁶ Ateş, Ali Osman, *İslâm Ve Doğal Hayatın Korunması*, Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt,3, Sayı, 1, Ocak-Haziran 2003, s. 14.

- DURU**, Bülent, “Bütün Değerler Sistemimizi, Eğitim Programlarımızı, Yaşam Biçimlerimizi Yeniden Düzenlemeliyiz” (Soruşturma-Söyleşi), Sivil Toplum, 2007/20.
- ESED**, Muhammed, *Kur’an Mesajı (Meal Tefsir)*, çev: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, Yeni Şafak, İstanbul 1999.
- FREDERİCK** M. Denny, Azizan Baharuddin, Oğlak Yayınları, İstanbul 2007.
- FROMM**, Erich, *Sahip Olmak Ya da Olmak*, trc. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 1991.
- GÖRMEZ**, Kemal, *Çevre Sorunları ve Türkiye*, 2. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara 1997.
- GUENON**, Rene, *Modern Dünyanın Bunalımı*, trc. Mahmut Kanık, Risale Yayınları, İstanbul 1986.
- GÜRDOĞAN**, Ersin, *Kültür ve Sanayileşme*, Nehir Yayınları, İstanbul 1987.
- İBN HANBEL**, Ahmed, el-Müsned, Çağrı yayınları, İstanbul 1982.
- ILLICH**, Ivan, *Tüketim Köleliği*, trc. Mesut Karahasan, Pınar Yayınları, İstanbul 1990.
- KARAMAN**, Hayreddin ve diğ., *Kur’an Yolu*, DiB Yay., Ankara 2007
- KARSLI**, İbrahim Hilmi, *Çevre Sorunu ve Kur’an’ın Doğal Çevre Öğretisi*, Diyanet İlmî Dergi, Cilt:48, Sa:1,Ocak-Mart 2012.
- MÜSLİM**, b. El-Haccac el-Kuşeyrî, Sahihu Müslim, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- NASR**, Seyyid Hüseyin, *İnsan ve Tabiat*, Çev: Nabi Avcı, İşaret Yay., İstanbul 1988.
- ÖZDEMİR**, İbrahim, *Kur’an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru*, (İslam Ve Ekoloji) Haz: Richard C. Foltz, Frederick M. Denny, Azizan Baharuddin, Oğlak Yayınları, İstanbul 2007.
- USLU**, İbrahim, *Çevre Sorunları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.